

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

ISSN: 1735 - 0700

Journal of Iranian Studies

Considerations on the Critical Edition of Anis al-Talebeen and Uddat ul-Salekeen

Sajad Zehtab Sedehi¹ | Salman Saket²

1. Corresponding author, Researcher and PHD in Persian Language and Literature, Iran. E-mail: sajadzehtab@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: saket@um.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 2025 April 21
Received in revised form 2025
May 5
, Monday Accepted 2025 June
18
Published online 2025 June 22

Keywords:

*Anis al-Talebeen and Uddat
ul-Salekeen,
textual studies,
manuscripts,
critical editions*

ABSTRACT

Purpose: Khajeh Bahaeddin Naqshband, the founder of the Naqshbandi order, is a prominent figure in mysticism. The oldest *maqāmāt* of Khajeh Naqshband -Anis al-Talebeen and Uddat ul-Salekeen- have recently been published. The editors of these works have put considerable effort into editing and researching the texts. As the significance of any work is better recognized when it is studied thoroughly and the results are communicated to both the author and the readership.

Method and Research: The present inquiry will first shed light on the features and importance of Anis al-Talebeen. Then, following a close reading of selected passages, it will point out certain errors in the critical edition of the work.

Findings and Conclusions: We will summarize the textual features and the work's influence on subsequent texts in comparative tables. We will also address ambiguities that have been overlooked in the critical edition, offering explanations of certain lexicons and terms. Correcting these errors, along with providing a more meticulous analysis and clarifying problematic statements will no doubt improve the critical edition.

Cite this article: Zehtab Sedehi, Sajad, Saket Salman. (2025). Considerations on the Critical Edition of Anis al-Talebeen and Uddat ul-Salekeen. *Journal of Iranian Studies*, 24 (47), 193-216. <http://doi.org/10.22103/jis.2025.25138.2720>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2025.25138.2720>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Anīs al-Ṭālibīn wa ‘Uddat al-Sālikīn is the oldest surviving work concerning Khwāja Bahā’ al-Dīn Naqshband, the founder of the Naqshbandi order. A detailed recension of the work was previously edited and published by Ebrāhīm Šārī Oghlī in 1992 (1371 SH), and now its abridged version has been released through the efforts of Maryam Ḥoseynī and Maḥmūd ‘Alīzādeh Kāshānī. The editors of Anīs al-Ṭālibīn have previously edited and published several Naqshbandi texts; in addition, Maryam Ḥoseynī has conducted extensive research on this Sufi order. In the introduction to the current book, the editors have shared the results of their studies on the Naqshbandi order, Khwāja Naqshband, the Naqshbandi masters, a comparison of the two versions of Anīs al-Ṭālibīn, the manuscripts, and the method of textual editing.

We now have access to a refined and corrected version of this work, clearly reflecting the editors' scholarly effort in its verification and study. The detailed and well-researched introduction, systematic and rigorous editing, along with comprehensive annotations and various indices, are among the merits of this edition—each of which deserves a dedicated article. The opening section of the present article deals with the position of Anīs al-Ṭālibīn and its textual significance, followed by a critical review of this edited version.

Methodology

This study has been composed using the qualitative content analysis method in a descriptive-analytical format. In the first part of the article, the authors examine the influence of Anīs al-Ṭālibīn on subsequent texts, then highlight its lexical values and explain some of its vocabulary. The second part of the article is dedicated to a critical evaluation of the edited version of Anīs al-Ṭālibīn.

Discussion

One of the crucial issues requiring attention is the influence Anīs al-Ṭālibīn had on later writers. Neither the editors of this text nor other scholars who have edited works influenced by Anīs al-Ṭālibīn have addressed this matter with sufficient precision.

‘Abd al-Raḥmān Jāmī, in his renowned work Nafaḥāt al-Uns, when discussing the shaykhs of the Khwājagān order and Khwāja Naqshband, quotes phrases from Anīs al-Ṭālibīn without any citation. Bāghistān, another well-known book by Jāmī, contains a final tale in its first chapter that is derived from the concluding story of the second section of Anīs al-Ṭālibīn. Rashḥāt ‘Ayn al-Ḥayāt by Fakhr al-Dīn ‘Alī Šafī is a hagiographical work concerning the Sufi shaykhs, particularly the Naqshbandi masters. The author quotes material from Anīs al-Ṭālibīn without referencing the source. Maqāmāt-i Ḥaḍrat-i Khwāja Bahā’ al-Dīn Naqshband, authored by Abū al-Ḥasan Muḥammad-Bāqir ibn Muḥammad-‘Alī, also exhibits significant influence from Anīs al-Ṭālibīn, with comparative charts in this article highlighting those instances.

Some words in Anīs al-Ṭālibīn may seem simple at first glance, yet upon closer examination, their nuanced meanings become apparent. Ḥoseynī and ‘Alīzādeh have at times passed over such seemingly straightforward words—whose meanings appear self-evident—without discussing their semantic distinctions in the commentary. Words like nafas, ‘azīmat and rukhsat, takkiye kardan, dāshtan, pālīz, bar-āyī, sar-āvāz, zamīn shekastan, and tarbiyat kardan are among those examined in this study to aid a better understanding of the text.

One of the strengths of this edition is its extensive introduction, which explores the Naqshbandi order from various angles and provides valuable insights into a deeper understanding of the Naqshbandi tradition. It also includes thorough discussions on Anīs al-

Ṭalībī, its significance, and the methodology of its textual editing. However, some points in the introduction may require further reflection and scrutiny. Additionally, insufficient investigation into existing manuscripts, incomplete reporting of other copies, inaccuracies in describing the base manuscript, and neglect of linguistic typology and Transoxianian dialectal features have occasionally led to editorial errors in recording words or even sentences. These issues are addressed in the section reviewing the critical edition of Anīs al-Ṭalībī.

Conclusion

With the edited version of the abridged Anīs al-Ṭalībī now available, we have access to one of the earliest Persian texts related to the Naqshbandi order. The editor's effort in critically revising this text and conducting research on it is of considerable significance. However, certain slips and errors are noticeable in the book, and addressing these issues would be a major step toward further refinement and perfection of the work. In this article, the authors have aimed to contribute to the enhancement and completion of this edition by pointing out some of the flaws and offering suggestions for its correction and improvement.

ملاحظات در باب تصحیح انیس الطالبین و عدّه السالکین

سجاد زهتاب سدهی^۱ | سلمان ساکت^۲ |

۱. نویسنده مسئول پژوهشگر و دکتری زبان و ادبیات فارسی، ایران. رایانامه: sajadzehtab@gmail.com
۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: saket@ferdowsi.um.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/ هدف: خواجه بهاءالدین نقشبند بنیان‌گذار سلسله نقشبندیه یکی از چهره‌های تأثیرگذار در حوزه تصوف است. اینک قدیمی‌ترین مقامات خواجه نقشبند به نام <i>انیس الطالبین و عدّه السالکین</i> به چاپ رسیده است و مصححان این اثر در تصحیح و تحقیق درباره آن به نحوی شایسته اهتمام ورزیده‌اند. از آن‌جا که هر اثر تازه‌ای اگر با دقت بررسی شود و نتیجه آن به سمع و نظر صاحب اثر و مخاطبان آن برسد، جایگاه آن بهتر شناخته خواهد شد، نگارندگان بر آن شدند به بررسی این اثر بپردازند.
کلیدواژه‌ها: انیس الطالبین و عدّه السالکین، متن پژوهی، نسخ خطی، نقد و تصحیح متون	روش/ رویکرد: در این مقاله ابتدا به ویژگی‌ها و اهمیت کتاب <i>انیس الطالبین</i> و پس از آن به متن اثر پرداخته شده و پاره‌ای از خطاها و سهوهای مصححان به تفصیل بیان شده است.
	یافته‌ها/ نتایج: نگارندگان ضمن برشمردن ویژگی‌های متنی و تأثیر <i>انیس الطالبین</i> بر متون پس از خود که در قالب جداول مقایسه‌ای آورده شده است، کوشیده‌اند بعضی از ابهامات متن را که در تصحیح اثر به آن پرداخته نشده است، برطرف کنند و پاره‌ای از واژه‌ها و اصطلاحات آن را شرح دهند؛ اصلاح این موارد، گزارش دقیق‌تر و رفع ابهام از بعضی گزاره‌ها در چاپ‌های بعدی بر ارزش اثر خواهد افزود.

استناد: زهتاب سدهی، سجاد؛ ساکت، سلمان (۱۴۰۴). ملاحظات در باب تصحیح انیس الطالبین و عدّه السالکین.

مجله مطالعات ایرانی، ۲۴ (۴۷)، ۲۱۶-۱۹۳.

<http://doi.org/10.22103/jis.2025.25138.2720>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

انیس‌الطالبین و عدّه‌السالکین قدیمی‌ترین اثری است که درباره‌ی خواجه بهاء‌الدین نقشبند -بنیان‌گذار سلسله نقشبندیه- به دست ما رسیده است. پیشتر تحریر مفصل آن به اهتمام ابراهیم صاری اوغلی در سال ۱۳۷۱ به چاپ رسیده و اکنون تحریر مختصر آن به کوشش مریم حسینی و محمود عزیزاده کاشانی منتشر شده است. مؤلف تحریر مفصل، صلاح بن مبارک بخاری و مؤلف تحریر مختصر خواجه محمد پارسا است. متن مفصل و مختصر انیس‌الطالبین در موارد متعدد شباهت‌های فراوانی دارند، اما «در سبک، ساختار، تعداد حکایات و پیوستگی و گسستگی داستان‌ها تفاوت‌های بسیاری وجود دارد، چندان‌که نمی‌توان تحریر مختصر را خلاصه‌ی تحریر مفصل دانست...» (میرباقری، ۱۳۹۷: ۱۶۱). از این رو، انتشار این متن برای نخستین‌بار بسیار مهم است و تصحیح و تحقیق درباره‌ی آن، برای پژوهشگران این حوزه مفید است. مصححان انیس‌الطالبین تاکنون شماری از متون نقشبندیه را تصحیح و منتشر نموده‌اند؛ علاوه بر این، مریم حسینی تحقیقات مفصلی درباره‌ی این سلسله انجام داده است. در مقدمه‌ی کتاب حاضر نیز نتایج تحقیقات خود را درباره‌ی نقشبندیه، خواجه نقشبند، پیران نقشبندیه، مقایسه‌ی دو تحریر از انیس‌الطالبین، دستنویس‌ها و روش تصحیح در اختیار مخاطب قرار داده‌اند. اینک متنی پیراسته و منقّح از این کتاب به دست ما رسیده است که کوشش مصححان در تصحیح و تحقیق آن نمایان است. مقدمه‌ی تفصیلی و محققانه، تصحیح روشمند و عالمانه، تعلیقات و فهرست‌های متنوع را می‌توان از مزایای این چاپ دانست که توضیح هرکدام موضوع مقاله‌ای جداگانه است. بخش آغازین مقاله حاضر مربوط به جایگاه انیس‌الطالبین و ارزش‌های متنی آن است و در ادامه تصحیح این متن نقد و بررسی شده است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پیش از این آقاحسینی و یلمه‌ها با نگارش مقاله‌ای با عنوان «انیس‌الطالبین از کیست؟» تحریر مختصر انیس‌الطالبین را معرفی کرده و آن را از خواجه محمد پارسا دانسته و انتساب آن به دیگران را مردود شمرده‌اند (آقاحسینی، یلمه‌ها، ۱۳۹۲: ۵-۲۰). پس از انتشار انیس‌الطالبین مقاله‌ای درباره‌ی این اثر نگاشته نشده و این کتاب نقد و بررسی نشده است.

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی و به شکل توصیفی-تحلیلی به نگارش درآمده است.

۱-۴. نتایج و یافته‌های پژوهش

دستاوردهای پژوهش حاضر عبارتند از: تبیین اهمیت انیس/الطالبین و جایگاه آن در میان متون نقشبندیه، شناخت ارزش‌های لغوی و گویشی متن، میزان تأثیر این متن بر متون پس از خود، بررسی کهن‌ترین دستنویس آن به خط عبدالرحمان جامی - شاعر و نویسنده قرن نهم هجری - و گزارش سهوها و خطاهای متنی مصححان.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. تأثیر انیس/الطالبین بر متون پس از خود

یکی از مسائلی که پرداختن بدان ضروری است، تأثیری است که این اثر بر نویسندگان پس از خود گذاشته است؛ نه مصححان این متن و نه دیگر مصححانی که متون متأثر از انیس/الطالبین را تصحیح کرده‌اند، به دقت به این موضوع نپرداخته‌اند. در ادامه به چهار اثر مشهور اشاره شده است که نویسندگان آن‌ها در موارد متعدد از انیس/الطالبین بهره برده و عباراتی از آن را نقل کرده‌اند، بدون این‌که نامی از آن ببرند:

۱-۲-۱. نفحات الانس جامی

عبدالرحمان جامی در کتاب مشهور خود، نفحات الانس، آنجا که مربوط به مشایخ سلسله خواجگان و خواجه نقشبند است، بدون هیچ اشاره‌ای از انیس/الطالبین نقل عبارت کرده است:

انیس/الطالبین	نفحات الانس
و می‌فرمودند: طریقه ما از نوادر است، عروه وثقی است، چنگ در ذیل متابعت سنت مصطفی -صلی الله علیه و سلم- زده‌ایم و اقتدا به آثار صحابه کرام او -رضی الله عنهم- نموده و در این راه ما را از در دید فضل درآورده‌اند، از اوّل تا آخر همه فضل او مشاهده کرده‌ایم نه عمل خود. اگر چه در این طریقه به اندک عملی فتوح بسیار است، اما رعایت سنت و متابعت سنت کاری بزرگ است: این چنین زیبا روش کم می‌بود اندر جهان هر که از طریقه ما روی گرداند خطر دین دارد (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۰۹).	«و می‌فرموده‌اند که طریقه ما عروه وثقی است، چنگ در ذیل متابعت حضرت رسالت -صلی الله علیه و سلم- زدن است و اقتدا به آثار صحابه کرام -رضی الله تعالی عنهم- کردن است و در این طریقه به اندک عمل، فتوح بسیار است؛ اما رعایت متابعت سنت کاری بزرگ است. هر که از طریقه ما روی گرداند، خطر دین دارد» (جامی، ۱۳۷۰: ۳۹۲).

یا این نمونه:

انیس/الطالبین	نفحات الانس
التماس کردند فلان رنجور است، توجه خاطر	«شخصی در حضرت ایشان گفت: فلان کس

شریف درویره می‌نماید، فرمودند: اوّل بازگشت خسته می‌باید، آنگه توجه خاطر شکسته (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۲۵).	رنجور است، توجه خاطر شریف درویره می‌دارد، فرمودند: اوّل بازگشت خسته می‌باید، آنگاه توجه خاطر شکسته» (جامی، ۱۳۷۰: ۳۹۳).
---	--

۲-۱-۲. بهارستان جامی

بهارستان یکی از آثار معروف جامی و یکی از مشهورترین کتاب‌هایی است که به تقلید از گلستان نوشته شده است. آخرین حکایت از روضه نخستین بهارستان برگرفته از آخرین حکایت پایان قسم دوم انیس الطالبین است:

انیس الطالبین	بهارستان
دانشمندی که در صحبت ایشان مبتدی بود استاخی کرد و پرسید که سلسله حضرت شما به کجا می‌رسد؟ تبسم فرمودند و گفتند: «از سلسله کسی به جایی نمی‌رسد» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۰۶).	خواجه بهاءالدین نقشبند را -قدس سرّه- پرسیدند که سلسله شما به کجا می‌رسد؟ فرمودند که از سلسله کسی به جایی نمی‌رسد (جامی، ۱۳۸۱: ۳۶).

۲-۱-۳. رشحات عین الحیات فخرالدین علی صفی

رشحات تذکره‌ای در ذکر سلسله مشایخ صوفیه، به‌ویژه پیران نقشبندیه است. مؤلف کتاب فرزند واعظ کاشفی است که در قرون نهم و دهم می‌زیسته است. صاحب تذکره رشحات از انیس الطالبین مطالبی نقل کرده، لیکن اشاره‌ای به آن اثر نکرده و علی‌اصغر معینان، مصحح کتاب هم در مقدمه مفصلی که بر این کتاب نوشته، به این مهم نپرداخته است:

انیس الطالبین	رشحات عین الحیات
فرمودند مولانا عارف -رحمه الله- هرکه در بند تدبیر خود است، در دوزخ نقد است و هرکه در مطالعه تقدیر اوست -سبحانه- در بهشت نقد است (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۶۰).	از کلمات قدسیّه مولانا عارف است که هرکه در بند تدبیر خود است، در دوزخ نقد است و هرکه در مطالعه تقدیر اوست -سبحانه- در بهشت نقد است (علی صفی، ۱۳۷۶: ۸۷).

یا این حکایت:

انیس الطالبین	رشحات عین الحیات
از حضرت عزیزان -علیه الرحمه و الرضوان- منقول است: عمل می‌باید کردن و ناکرده انگاشتن و خود را مقصر دیدن و عمل را مقصر دیدن و عمل ازسرگرفتن ... (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۴۰۲).	[حضرت عزیزان] فرموده‌اند که عمل می‌باید کردن و ناکرده انگاشتن و خود را مقصر دیدن و عمل ازسرگرفتن (علی صفی، ۱۳۷۶: ۶۵).

۲-۱-۴. مقامات حضرت خواجه بهاءالدین نقشبند

هاجر جمالی و مریم حسینی در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه تطبیقی دو کتاب انیس الطالبین و مقامات خواجه بهاءالدین نقشبند» کتاب مقامات را معرفی و به تفصیل درباره آن سخن گفته‌اند. آنچه در مقاله مذکور مطرح شده، نحوه تأثیرپذیری نویسنده مقامات از انیس الطالبین است، لیکن نمونه‌هایی که ذکر و مقایسه شده، تنها به شیوه کرامات‌پردازی این دو اثر پرداخته‌اند (جمالی و حسینی، ۱۴۰۱: ۳۵-۶۴). حکایات زیر نمونه‌ای از تأثیرپذیری مقامات از انیس الطالبین است:

انیس الطالبین	مقامات حضرت خواجه نقشبند
نقل کردند خواجه علاءالحق والدین از لفظ مبارک خواجه ما - قدس الله روحه - که می‌فرمودند چون به توبه موفق شدم و در ریورتون می‌بودم و ملازمت نماز به جماعت در مسجد می‌کردم، اتفاقاً نمازی به جماعت از من فوت شد، آن دانشمند متقی مولانا سیف الحق والدین زرمیتنی - رحمه الله - که در مسجد امامت می‌فرمودند، بعد از اوراد روی به من آوردند و به قصد شفقت و نصیحت گفتند: خواجه بهاءالدین ما تو را در میدان طاعت صفدر گمان برده بودیم، تو صف‌شکن بیرون آمدی. گریه بر من مستولی شد و شکستگی پدید آمد، گفتم: حضرت شما چنان گمان برده‌اید، اما من قلب روی‌اندوادم، بر لفظ مبارک ایشان این بیت گذشت:	نقل است که حضرت خواجه ما فرمودند که چون به توبه موفق شدم در ریورتون (اصل: زیورتون) می‌بودم و ملازمت نماز جماعت می‌کردم، یک نماز از من فوت شد. دانشمند متقی مولانا سیف‌الدین رامیتنی که در آن مسجد امام بود، مرا گفت: ما تو را در این میان صفدر میدان طاعت تصور می‌کردیم، اما علی‌الحقیقه تو صف‌شکن بوده‌ای. گفتم: شما چنان تصور نموده بودید که من صفدر میدان طاعتم، اما علی‌الحقیقه قلب روی‌اندوادم، بر زبان زبان آن بزرگوار گذشت که: بیت قلب زران‌دوده نستانند در بازار عشق خالصی باید که از آتش برون آید سلیم از سخن آن عزیز در باطن من آتشی پیدا شد و هر ساعتی شعله می‌زد و آن بی‌قراری زیاده می‌شد (محمدباقر، ۱۳۸۶: ۱۴).
قلب روی‌اندوده نستانند در بازار حشر خالصی باید که از آتش برون آید سلیم از آن بیت که بر زبان آن بزرگوار گذشت، دردی عظیم در باطن من پیدا شد و آتش آن درد هر ساعت شعله می‌زد و آن بی‌قراری من زیادت می‌شد (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۷۲ و ۱۷۳).	

۲-۲. ارزش‌های لغوی انیس الطالبین و توضیح پاره‌ای از واژه‌های آن

اگرچه ممکن است برخی از واژه‌های متن ساده به نظر برسند، ولی با دقت در آن متوجه این تفاوت معنایی خواهیم شد. حسینی و عزیزاده گاه از کنار این واژه‌های به ظاهر ساده که معنای آن بدیهی می‌نماید، گذشته و تفاوت معنایی آن‌ها را در تعلیقات توضیح نداده‌اند:

۲-۲-۱. نَفَس

در این متن، «نَفَس» به چند معنا به کار رفته که یکی از معانی کم‌کاربرد آن، «سخن»، «گفته» و «قول» است و به این معنا در جایگاه سوم‌شخص به کار رفته است: «... فرمودند: خیر است، می‌باید مشغول شدن و تمام کردن. جدّ من بر موجب نَفَس ایشان سعی بلیغ نمود ... پدر من به سبب تغیر خاطر خواجه و ترک نَفَس ایشان در اندک فرصتی مُقِل‌الحال شد» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۶۸). «امیر سیّد نیز فرمودند: بنا بر نَفَس خواجه مرد نباشم اگر در وصیت حضرت خواجه تقصیر کنم» (همان: ۱۶۹). «خدمت امیر ... گفتند: فرزند بهاءالدین نَفَس حضرت خواجه محمد بابا سماسی را - قدّس الله روحه - در حق شما به تمامی به جای آوردم؛ گفته بودند آنچه از تربیت در حق تو به جای آورده‌ام، در حق فرزند بهاءالدین به جای آری و دریغ نداری» (همان: ۲۹۵). «نقل کردند از حضرت خواجه ما - قدّس الله روحه - که فرمودند: چون از خدمت امیر آن نَفَس ظاهر شد که مرغ همّت تو بلندپرواز افتاده است، به تازگی در راه طلب قدم زن ...» (همان: ۲۹۸). این معنای نفس را در ترکیب کنایی «نفس درگرفتن» هم می‌بینیم: «در جامع بعلبک [وقتی] کلمه‌ای چند به طریق وعظ می‌گفتم ... دیدم که نَفَس در نمی‌گیرد ...» (سعدی، ۱۳۸۴: ۹۰).

۲-۲-۲. عزیمت و رخصت

اگر معنای لغوی «عزیمت» و «رخصت» را در این جمله لحاظ کنیم، جمله نامفهوم است: «عمل به عزیمت و سنّت می‌باید کرد و از رخصت‌ها و بدعت‌ها نیک دور می‌باید بود ...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۷۵). در توضیح این قسمت می‌خوانیم: «رخصت: از معانی رخصت سهل‌انگاری و آسان گرفتن امور شرعی است» (همان: ۳۸۸). توضیح کافی و روشن‌گر نیست؛ در لغت‌نامه ذیل مدخل «عزیمت» آخرین معنای آن چنین آمده است: «(اصطلاح اصول) مقابل رخصت است» و همین جمله به عنوان شاهد ذکر شده است (دهخدا: عزیمت). «عزیمت» و «رخصت» دو اصطلاح در اصول فقه است که با دانستن معنای اصطلاحی آن فهم متن آسان‌تر می‌شود؛ در تعاریف این دو اصطلاح که در کتب اصولی و فرهنگ‌های اصطلاحات فقهی آمده است، بین اصولیون اختلافاتی دیده می‌شود، ولی به طور کلی «عزیمت» به معنای واجبات و محرمات شرعی است که انجام دادن و پرهیز از آن بر شخص مکلف واجب است. «رخصت» به معنای مباح شدن امری است که به دلیل عذر و مشقت شخص مکلف از او ساقط می‌شود. (رک:

جرجانی، بی تا: ۹۵۱ و ۹۵۲؛ تهنوی، ۸۴۹/۱-۸۵۱ و ۱۱۸۱/۲؛ شفیعی کدکنی، ۱۴۰۲: ۴۰۶). عزیمت در این جمله هم به کار رفته: «... به عزیمت کردن به ذکر علانیه عمل نکردم ...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۷۹). رخصت هم در این جمله: «پرسیدند: عمل به رخصت از جهت اصلاح خلق رواست؟» (همان: ۲۳۰).

۲-۲-۳. تکیه کردن

معنای امروزی «تکیه کردن» واضح است، لیکن در اینجا اندکی متفاوت به نظر می رسد: «... در اوایل جذبه شبی نزدیک مزار مزداخن بودم و درویش محمد زاهد با من بود و تکیه کرده بود» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۸۰). یکی از معانی «تکیه کردن» در لغت نامه که «یادداشت به خط دهخدا» است، «استراحت کردن» و «خفتن» است. سه جمله شاهد آورده که هر سه از انیس الطالبین است، یکی هم همین جمله متن است.

۲-۲-۴. داشتن

در پایان یکی از سخنان خواجه نقشبند به این جمله برمی خوریم که «آن غیبت و فنای کلی در آن وقت مدت شش ساعت نجومی کمابیش داشته باشد» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۸۲). فعل «داشته باشد» در این جمله به معنای «طول کشیدن»، «دوام کردن» و «از میان نرفتن» است؛ در لغت نامه شواهدی برای این معنا دیده می شود؛ در تاریخ بیهقی، اسرار التوحید، گرشاسپ نامه، فارس نامه و ذخیره خوارزمشاهی این واژه آمده است (رک: دهخدا: داشتن). از شواهد لغت نامه چنین برداشت می شود که:

۱- این واژه در متونی که در حوزه خراسان تألیف شده، به کار رفته است.

۲- شواهد کاربرد این واژه در متون قرن پنجم و ششم دیده می شود.

۳- ظاهراً کاربرد این واژه در متون منشور بیشتر بوده است، چراکه به جز یک بیت که از اسدی طوسی شاهد آمده است، مثال های دیگر از متون نثر است.

در لطائف التفسیر که مؤلفش فرارودی بوده، «داشتن» به همین معنا دیده می شود:

«یک هفته پیوسته باران گرفت، شادی کردند که باران آمد. چندان بداشت که خانه ها و راه ها پر آب شد» (درواجکی، ۱۳۹۸: ۱۰۲۸/۲).

«هریکی از این آیات یک هفته می داشت و از بعد یک هفته خداوند -تعالی- به دعای موسی برمی داشت» (همان: ۱۰۲۹).

۲-۲-۵. پالیز

در متون کهن «پالیز» به معنای باغ و بوستان شواهد فراوانی دارد، ولی در این جمله معنایی خاص از آن اراده شده است: «درویشی ... پالیزی کشته بود. ناگاه بر آن موضع گذر فرمودند. پالیز نرسیده بود ... به نیاز سفجه به حضرت ایشان برد ...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۰۴)، در تعلیقات آمده: «پالیز: کشتزار» (همان: ۳۹۵). با توجه به «سفجه» به معنای خربزه نارس - در جمله بعد می‌توان حدس زد «پالیز» به معنای «خربزه» آمده است؛ پالیز به این معنا در لغت‌نامه نیامده است، ولی جالیز آمده و توضیح آن چنین است: «بر وزن و معنای پالیز است که کشتزار خربزه و هندوانه و خیار باشد.» (دهخدا: جالیز). در کوهسرخ کاشمر هم به مزرعه خربزه «پالیز» می‌گویند. در بیرجند «پَلَز»، در منطقه درمیان جنوب خراسان (به ویژه عرب‌زبانان) هم «فالیز» تلفظ می‌کنند.

۲-۲-۶. برآیی

در حکایتی آمده است که شیخ خسرو در طلب خواجه نقشبند بی‌قرار بود، باخبر می‌شود که خواجه بر بامی نشسته است، پیش از آن‌که شیخ خسرو برسد، «... نردبان را برکشیدند ... منتظر مرحبایی و برای برآیی می‌بود و آخر شب نومید بازگشت» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۴۳ و ۲۴۴). در تعلیقات درباره «برآیی» توضیحی نیامده است. با توجه به جملات پیشین که می‌گوید بر بام نشسته بودند و خواجه دستور داد تا نردبان را بکشند، ظاهراً «برآیی» به معنای «بالا شدن و از نردبان به روی بام رفتن» آمده است. در فرهنگ‌نامه قرآنی ذیل «تَرَقَّى» در آیه «أَوْ تَرَقَّى فِي السَّمَاءِ» (۹۳: ۱۷) به نقل از یکی از ترجمه‌های قرآن که احتمالاً از قرن ششم هجری است (به نقل از مؤلف) و واقف آن شخصی به نام میرحلیم بدخشانی (که به احتمال ترجمه هم از همان ناحیه باشد و نزدیک به گویش متن حاضر) این معنی آمده است: «برآیی» (یاحقی؛ ۱۳۷۲: ج ۲، ۴۵۱) و ذیل مدخل «تَرَقَّى» در لغت‌نامه آمده است: «برآمدن بر نردبان». ناگفته نماند که در نسخه‌ها این واژه به شکل «برایی» نوشته شده است.

۲-۲-۷. سرآواز

زمانی که خواجه نقشبند از سفر حجاز بازمی‌گردد، در مرو «روزی نشسته بودند، فرمودند: هرکس باید سرآوازی بگوید و خواجه اول آغاز کردند و گرم (اصل: کرم) گفتند و همچنین ده پانزده بیست کس دیگر گرم (اصل: کرم) گفتند ... خواجه محمودشاه ... اجازت کردند و فاتحه را خواندند. خواجه علاءالدین نیز نیم‌کاره بیتی به دهشت خواندند.» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۵۳). با توجه به بافت کلام، می‌توان حدس زد منظور از «سرآواز»، خواندن ملحون و آهنگین اشعار عرفانی است. در لیلی و مجنون جامی واژه «سرآواز» آمده است که همین معنی از آن فهمیده می‌شود:

یک گوش نماند در جهان باز خالی ز سماع ایمن سرآواز

(جامی، ۱۳۷۸: ۲/۲۹۵)

مدخل «سرآوازه» در لغت‌نامه دهخدا به نقل از آندراج و بهار عجم، به معنای: «نوعی از خوانندگی پیش از نغمه ...» آمده است و بیتی هم از ملاطغرا به عنوان شاهد ذکر شده است:

لب از صوت تعریف او تازه باد ز وصفش ترنم سرآوازه باد
 ٨٨
 (دهخدا: سرآوازه)

۲-۲-۸. زمین شکستن

در جمله «... مولانا عارف ... زمین پنبه می شکستند» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۵۸). «شکستن» به معنای شخم زدن است و این معنا از لغت‌نامه فوت شده است. در لغت‌نامه بیش از سی معادل عربی برای شکستن آمده است که شاید سه واژه «وطس، وطاء، وهط» به معنای «سخت زدن زمین را به موزه و جز آن، سپردن به پای» بی‌ربط به شخم زدن و کوفتن زمین نباشد. در تربت جام و کاشمر خراسان زمین شکستن به معنای شخم زدن به کار می‌رود.

۲-۲-۹. تربیت کردن

زمانی که لشکری از دشت قبچاق به بخارا حمله می‌کنند، بسیاری هلاک می‌شوند و چهارپایان تلف می‌شوند، یکی از درویشان «فراخ‌شاخی داشت که از لاغری و بی‌قوتی بر جای مانده بود. روزی حضرت خواجه -قدس سره- آن درویش را فرمودند که این فراخ‌شاخ خود را تربیت می‌باید کرد. آن درویش گفت تا کی تربیت کنم؟ ... خواجه فرمودند: ده روز دیگر این فراخ‌شاخ را تربیت کن» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۷۱). در لغت‌نامه ذیل مدخل «تربیت» به نقل از فرهنگ ناظم‌الاطباء آخرین معنایی که ذکر شده، عبارت است از: «غذا و روزی دادن» و هیچ مثالی هم ندارد. با توجه به این‌که در متن از لاغری و بی‌قوتی فراخ‌شاخ سخن رفته، در اینجا معنای «غذا و روزی دادن» می‌تواند درست باشد. «تربیت» در معنای مشهور آن هم چند سطر پس از این و در موارد متعدد دیگر در متن حاضر آمده است.

۲-۳. نقد و بررسی تصحیح انیس‌الطالبین

نگارندگان در جهت بهبود و اصلاح این متن به پاره‌ای از مشکلات و لغزش‌های این اثر می‌پردازند و نکاتی را در تکمیل و تنقیح هرچه بیشتر آن بیان می‌کنند، امید است که اگر مورد قبول مصححان محترم باشد، در چاپ‌های بعدی مورد توجه قرار گیرد.

۲-۳-۱. گزاره‌هایی قابل تأمل در مقدمه

یکی از مزیت‌های این تصحیح مقدمه مفصل آن است که از زوایای گوناگون به سلسله نقشبندیه پرداخته شده است و اطلاعات و تحقیقات ذی‌قیمتی در شناخت بهتر فرقه نقشبندیه و معتقدات ایشان به دست می‌دهد. همچنین درباره

انیس الطالبین و اهمیت آن و شیوه تصحیح این متن مطالب مفصلی بیان شده است، لیکن به نظر می‌رسد بعضی از سخنان در مقدمه نیاز به تأمل و تدقیق بیشتری دارد.

۲-۱-۳-۲. درباره بهاءالدین نقشبند می‌خوانیم: «او به سبب داشتن دیدگاه‌های ملامتی، کتابی نوشت که حاوی تعالیمش باشد و نیز برخلاف روش مرسوم روزگار، به شرح و توضیح آثار عرفای دیگر اقدام نکرد» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱).

«دیدگاه ملامتی» داشتن خواجه نقشبند صحیح به نظر نمی‌رسد؛ چنان‌که از همین انیس الطالبین برداشت می‌شود، خواجه نقشبند چنان بر انجام امور شرعی و ظواهر دین مواظبت داشته و دیگران را بدان توصیه می‌کرده که باید در گرایش وی به دیدگاه‌های ملامتی تردید کرد. وقتی از او «پرسیدند: حضرت شما را به چه توان یافت؟ فرمودند به تشرع» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۰۹). علاوه بر این، منابعی که از زندگی خواجه نقشبند سخنی به میان آورده‌اند -از جمله مقدمه همین کتاب- درباره تحصیلات و جایگاه علمی او سخنی نگفته‌اند و این موضوع خود می‌تواند دلیلی باشد بر این‌که خواجه کتابی تألیف نکرده است.

۲-۱-۳-۲. در بخشی از مقدمه به اجمال از جانشینان خواجه یوسف همدانی صحبت به میان آمده است: «در تمامی منابع نقشبندیه خلفای خواجه یوسف همدانی را چهار تن دانسته‌اند که جز عبدالخالق غجدوانی آن سه تن دیگر عبارتند از: خواجه حسن اندقی (م. ۵۵۲ ه.ق.) و خواجه عبدالله برقی (م. ۵۵ ه.ق.) و خواجه احمد یسوی (م. ۵۶۲ ه.ق.). طریقت خواجه یوسف همدانی توسط دو تن از این چهار تن ادامه یافته است: عبدالخالق غجدوانی و احمد یسوی» (پارسا، ۱۴۰۲: ۵۵).

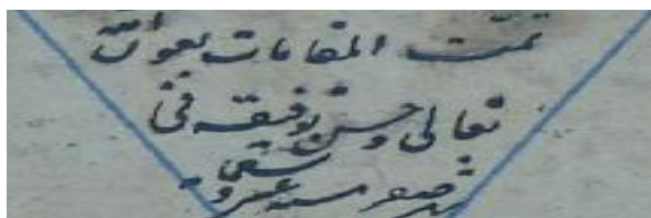
نویسنده در مقدمه یکی دیگر از آثار مربوط به سلسله خواجهگان، این موضوع را مفصل‌تر بررسی کرده و نوشته: «مادلونگ اساساً بر وجود رابطه‌ای میان این افراد با یوسف همدانی تردید کرده است» (حسینی، ۱۴۰۱: ۵۹ و ۶۰). چند سطر پس از این نوشته: «البته این ادعا نمی‌تواند قابل پذیرش باشد، زیرا در یکی از دستنویس‌های کتاب مسلک العارفین، نسخه موزه بریتانیا، که کهن‌ترین نسخه موجود از آن است، چهار جانشین یوسف همدانی به همان ترتیبی که در رساله صاحبیه و دیگر منابع اصیل نقشبندیه ذکر شده، آمده است. این سند می‌تواند دلایل کافی برای صحت انتساب این چهار تن را به یوسف همدانی اثبات کند» (همان: ۶۰). نویسنده در مقدمه مسلک العارفین هم از این چهار نفر به عنوان جانشینان همدانی نام برده است (بخاری، ۱۴۰۱: ۲۰ و ۲۱). مسأله مهم این است که جانشینی این چهار نفر در منابع نقشبندیه آمده است و صرف این‌که این سخن در کتاب مسلک العارفین -که آن هم یکی از کتب سلسله خواجهگان است- آمده، دلیل بر صحت این سخن نمی‌شود. اکبر راشدی‌نیا با استناد به اسناد تاریخی مربوط به زندگی خواجه یوسف همدانی این ادعای نقشبندیه را مردود دانسته است (رک: ابوالخیر، ۱۳۹۴: ۵۷ و ۵۶ و راشدی‌نیا، ۱۳۹۷: ۷۷).

سؤال درخور تأمل این است که چرا نقشبندیه اصرار داشته‌اند سلسله طریقت خود را به خواجه یوسف برسانند؟ پاسخ این سوال را باید در شخصیت و جایگاه عرفانی خواجه یوسف جست‌وجو کرد. خواجه همدانی در روزگار خود چنان جایگاه و اعتباری داشته که خانقاه او در مرو به «کعبه خراسان» مشهور بوده است (همدانی، ۱۳۶۲: ۱۱). عطار با آن‌که در تذکرةالاولیاء از آوردن نام مشایخی که نزدیک به زمان حیاتش بوده‌اند، خودداری کرده، ولی دو بار نام خواجه یوسف همدانی را ذکر کرده، نیز سه بار هم در آثار منظوم به ذکر نام و حکایتی از او پرداخته است (همدانی، ۱۳۶۲: ۱۵ و ۱۴).

البته همدانی بین خواص و عوام مقبولیت فراوان داشته و در پایان عمر پس از مدتی که در هرات زیسته، مردم مرو از او خواسته‌اند که به مرو برود و خواجه نیز چنین می‌کند. با نظر به جایگاه و مقبولیت همدانی و اهمیت سرسلسله در بین اهل تصوف، معلوم می‌شود که چرا نقشبندیه اصرار داشته‌اند که نسب خود را به او برسانند. نکته دیگری که باید بدان اشاره کرد، این است که عنوان خواجه که برای غجدوانی و مشایخ پس از او تا قرن‌ها برای بزرگان نقشبندیه به کار می‌رود، در منابع قدیم و نزدیک به یوسف همدانی به کار نرفته است. چه بسا این عنوان را خواجهگان و پس از آن نقشبندیه برای همدانی به کار برده‌اند که او را چنان که هم‌مذهب خود به شمار آورده‌اند، هم‌مسلك خود نیز معرفی کنند؛ بزرگان نقشبندیه همگی حنفی‌مذهب هستند، ولی مذهب همدانی شافعی است و فقه را نزد ابواسحاق شیرازی که شافعی‌مذهب بوده، آموخته است (ابوالخیر، ۱۳۹۴: ۶۱) اما نقشبندیه وی را هم‌مذهب خود می‌دانند.

۲-۴. تتبع ناکافی در نسخ موجود و گزارش ناقص دیگر نسخ

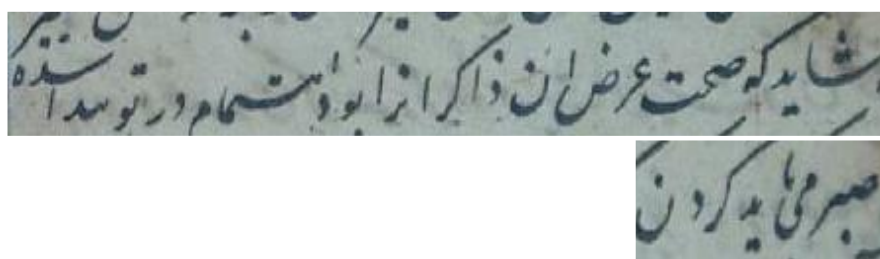
۲-۴-۱. بهره نبردن از دستنویس مورخ ۹۱۰ ه.ق موجود در کتابخانه گنج‌بخش به شماره ۳۹۳؛ این دستنویس، دومین نسخه قدیمی از تحریر مختصر است که این رساله یازدهمین رساله از مجموعه بیست رساله عرفانی خواجه پارسا است؛ انجامه آن چنین است: «تمت المقامات بعون الله تعالى و حسن توفيقه فی شهر صفر سنه عشر و تسع مائه».

۲-۴-۲. عدول از ضبط اکثر نسخ؛ در حکایتی که یکی از مریدان خواجه به سمنان می‌رسد و امیرمحمود قصرمغانی را می‌بیند، امیرمحمود درباره نخستین دیدار خود با خواجه نقشبند می‌گوید: «خواجه کرم فرمودند و در پیش درآمدند و در عقب ایشان راست به منزل من رفتند» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۳۵). همگی نسخ به جز نسخه جامی چنین

است: «... من در عقب ایشان ...». آیا مصححان نباید در اینجا بنابر اکثر نسخ، ضمیر «من» را در متن بیاورند؛ در این صورت جمله صحیح‌تر نیست؟

همچنین یکی از اصحاب بهاءالدین به نام شیخ محمد درزی از درویشی بدعت‌گذار و یاران او شکایت می‌کند و بهاءالدین به شیخ محمد می‌گوید: «... شاید که صحت غرض آن ذاکران را بود در تو پیدا شده است، صبر می‌باید کردن ...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۳۱۶). جمله به این شکل چندان مفهوم نیست؛ در نسخه‌بدل‌ها پس از فعل «بود» چنین آمده: «د: چه اهتمام. سن: اهتمام» (همان) که ذکر صحیح‌تر نسخه‌بدل، به این شکل است: د: + چه اهتمام. سن: + اهتمام. «اهتمام» در اینجا نه به معنای رایج و مشهور، بلکه به معنای «غم و اندوه» آمده است و به جز نسخه اساس در مابقی نسخ چنین آمده است:

۲-۴-۳. **عدول از قاعده «ضبط دشوارتر، ضبط بهتر»:** شخصی به نام شیخ امیرحسین در خاطر خود می‌خواهد که خواجه او را «... طعامی دهند در خلوتی و دیگر سه درم بادام و سه درم را رشته و سه درم را مژانه شور» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۷۴). در ادامه این حکایت واژه «رشته» دوبار دیگر هم به کار رفته است (همان: ۲۷۵). اختلاف نسخه‌ای که مصححان ذکر کرده‌اند، نشان می‌دهد دو نسخه اقدم و اصح^۱ از نسخ ایشان (نسخه ۵۸۸۶ ق و نسخه ۹۴۴ ق)، به جای رشته، «رسته» ضبط کرده‌اند. علاوه بر این دو نسخه، نسخه‌های دهلی (۹۴۷ ه ق) و پاریس (۱۰۰۹ ه ق) هم «رسته» ضبط کرده‌اند که اختلافشان ذکر نشده است. در نسخه دهلی در هر سه مورد، رشته بوده، سپس نقطه‌های حرف «ش» خط خورده؛ در مورد اول به جای آن علامت ساکن گذاشته شده و در هر سه مورد حرف «راء» مضموم شده است؛ هیچ نشانی هم مبنی بر دست بردن در نسخه نیست و به احتمال زیاد کاتب چنین کرده است. در نسخه «س» در دو مورد اول به صراحت «رسته» به ضم حرف اول و در مورد سوم بدون ضمه نوشته شده است. در لغت‌نامه به نقل از فرهنگ‌های ناظم‌الاطباء، انجمن آرا، آندراج، برهان، نظام و فرهنگ فارسی معین معنای آن «حلوا» آمده است که در عربی آن را «کعب‌الغزال» گویند و شاهد آن از همین متن است و بیتی از فرهنگ نظام که سراینده آن مشخص نیست:

رفتم به نزد قاضی و قاضی طرف گرفت آن را که رسته بازندانسته از قروت

پس از آن به مدخل «رستی» ارجاع داده؛ ذیل رستی، معنای حلوا را از فرهنگ‌های ناظم‌الاطباء، فرهنگ اوبهی، جهانگیری، غیاث‌اللغات، انجمن آرا و آندراج نقل کرده و به نقل از فرهنگ نظام آورده: «حلوایی که سیاه‌رنگ بوده و

به قراقرروت شباهت داشته که نام دیگرش رسته است». ضبط «رسته» در متن نه تنها درست‌تر به نظر می‌رسد، بلکه از قاعده «ضبط دشوارتر، ضبط برتر» هم پیروی می‌کند.

۲-۴-۴. **ثبت نکردن برخی از نسخه‌بدل‌های مهم:** اوایل قسم چهارم گفت‌وگویی بین بهاءالدین نقشبند و خواجه علاءالدین نقل شده که در پایان از قول علاءالدین آمده است:

«من از آن گفته خودم محجوب شدم و استغفار نمودم و مدتی
در آن بار بودم؛ من در برابر ایشان چرا این سخن گفتم»

«من از آن گفته خود محجوب شدم و استغفار نمودم» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۳۴). پس از این جمله در نسخه دهلی این جمله آمده: «و مدتی در آن بار بودم که من در برابر ایشان چرا این سخن گفتم».

(برگ ۷۹پ). ذکر این نسخه‌بدل هم به لحاظ امانت‌داری در گزارش نسخ مورد استفاده مصححان اهمیت دارد، هم به لحاظ کاربرد واژه‌ای خاص و کم‌کاربرد؛ واژه «بار» در اینجا به معنای «قبض» یا «اندوه» و «ملالت» به کار رفته که در متن کامل انیس‌الطالبین شواهدی دارد و گویا از ویژگی‌های سبکی این اثر است؛ زیرا در لغت‌نامه هم تنها شواهدی که آمده، از متن حاضر است. نمونه‌هایی از متن مفصل:

«مدتی در بار آن سخن بودم» (بخاری، ۱۳۷۱: ۱۷۶).

«این زمان ... بار عالم بر ماست» (همان: ۱۸۷).

نکته دیگر این‌که در مقدمه کتاب، مشخص نشده که در گزارش نسخه‌بدل‌ها علامت اختصاری این نسخه چیست (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۲۲).

جای دیگر در متن آمده است سواری به نزد خواجه آمد و «... چند دیناری به حضرت خواجه آورد. خواجه او را فرمودند که از این عدلی بوی یار می‌آید ... آن سوار گفت: سه ماه شد که هفت شتر غایب کرده‌ام» (همان: ۲۶۶ و ۲۶۷). مصححان «بار» را به حاشیه برده و به اشتباه «یار» را در متن گذاشته‌اند.

۲-۵. بی‌دقتی در گزارش نسخه اساس

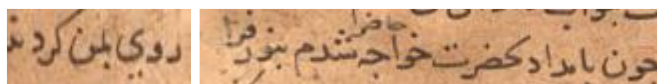
نسخه اساس نسخه‌ای کهن و مضبوط و به احتمال زیاد به خط عبدالرحمان جامی، شاعر و نویسنده مشهور قرن نهم است؛ لذا در تصحیح متن باید با نهایت دقت و امانت‌داری گزارش می‌شده، لیکن خطاهایی در گزارش نسخه اساس هم به چشم می‌خورد:

۲-۵-۱. در مقدمه متن اصلی، صفاتی برای خواجه نقشبند ذکر شده: «قدوة العارفين و قطب المتکلمين، ملاذ الاصفيا، مرشد الاوليا، شيخنا و سيدنا و سندنا ...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۵۷). مصححان «قطب المتکلمين» را قطب المتکلمين خوانده‌اند؛ علاوه بر این که نسخه‌های دیگر هم این ضبط را تأیید می‌کنند، با توجه به محتوای متن و شناخت از خواجه نقشبند، واضح است که ایشان از نظر اصحاب، متکلم نبوده‌اند، بلکه مکمل بوده‌اند.

(برگ ۲ر).

۲-۵-۲. در این جمله «چون بامداد به حضرت خواجه حاضر شدم، به نور فراست روی به من کردند ...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۶۵)، «فرا» ضبط شده نه فراست. هیچ توضیحی نیامده که آیا این واژه غلط کاتب است یا معنای متفاوتی دارد و این که ضبط «فراست» از کدام دستنویس است.

(برگ ۶ر).

۲-۵-۳. یکی از ویژگی‌های نسخه جامی «حرکت‌گذاری» برخی از واژه‌هاست. مصححان نه در متن آن‌ها را ثبت کرده و نه در مقدمه به آن اشاره‌ای کرده‌اند؛ ذکر این حرکت‌گذاری‌ها نه تنها از نظر امانت‌داری در تصحیح متون ضروری می‌نماید، بلکه از نظر تلفظ متفاوت کلمات زبان فارسی در مکان‌ها و زمان‌های مختلف بسیار اهمیت دارد. به عنوان نمونه، «سرشیر» در نسخه جامی به شکل «سرشیر» آمده است، ولی در متن به سکون حرف دوم آمده است (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۶۷).

(برگ ۴۵پ).

۲-۵-۴. یکی از اعلام متن «خواجه احمد اجغرنوی» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۷۳) است که در نسخه جامی «اجغرنوی» آمده است.

(برگ ۳۹پ).

۲-۵-۵. «سقا حاضر بود، حقیقت جانب ترک مدعی را منکر شد» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۷۷). به جز نسخه دهلی (۹۴۷ق) در نسخه جامی و دیگر نسخ «حقیقت» آمده نه حقیقت.

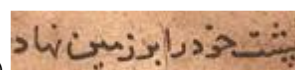
(برگ ۴۰ر).

۲-۵-۶. این نقل قول از خواجه نقشبند چندان واضح نیست: «... و ما آن پل را همت گفتیم» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۸۷). حال آن‌که در نسخه اساس چنین است: «و ما آن پل را پل همت گفتیم»

(برگ ۴۳ پ)

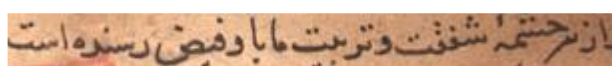
۲-۵-۷. فعل «داد» در این جمله درست نیست: «... آن جانور را دیدم که پشت خود را بر زمین داد» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۹۱) در نسخه بدل‌ها آمده: «د و گج و سن: نهاد»، حال آن‌که در نسخه جامی هم به همین شکل است:

(برگ ۴۴ پ).

در ادامه همین متن هم آمده: «... آن جانور ... پشت خود را بر زمین نهاد ...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۹۲).

۲-۵-۸. «هرکه با ما میل خاطری و محبتی دارد ... از سرچشمه شفقت و تربیت ما به او فیض رسیده است ...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۱۰). در صورتی که در نسخه جامی و بسیاری از نسخ «رسنده» ضبط شده است:

(برگ ۱۲ ر).

شبهه به همین ساختار باز هم در این کتاب آمده است: «هرکه آن دل را درمی‌یابد، از آن نظر الهی فیض به او رسنده است» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۲۴).

۲-۵-۹. یکی از موارد بسیار مهم در رسم الخط جامی -که اشاره‌ای بدان نشده- این است که در موارد متعدد «ها»ی غیر ملفوظ قبل از فعل و شناسه فعل را با همزه میانجی می‌نویسد:

«حق و امانتی که از خواجگان طریقت به ما رسیده است و آنچه در این راه کسب کرده‌ایم ...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۱۷)

(برگ ۱۴ پ).

«... هر که آن دل را درمی‌یابد، از آن نظر الهی فیض به او رسنده است» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۲۴)

(برگ ۱۶ پ).

۲-۵-۱۰. تلفظ متفاوت از شناسه «یت» در سوم شخص مفرد که از ویژگی‌های گویش فرارودی است، به اشتباه ضبط شده است: «... درویشان را گفتند: این بیت را یاد گیرید» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۲۵).

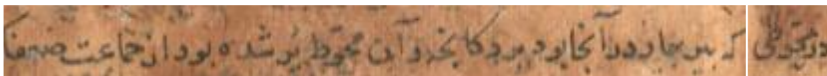

(برگ ۱۶ پ)

ظاهراً نوشتن این همزه مربوط به لهجه کاتب است، اما در این مورد نیز چنان که در بحث حرکت گذاری گفته شد، رسم الخط دستنویس به صورت کامل و در همه موارد به این شکل نیست؛ بدین معنی که اگر چند واژه به این شکل در یک برگ آمده، برخی با همزه و برخی بدون همزه آمده است و این قاعده از آغاز تا پایان متن قابل مشاهده است.

۲-۵-۱۱. «... در محوطة‌ای که پیر بیمار در آنجا بود بر دکانچه‌ای. و آن محوطة پر شده بود از جماعت ضعفا...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۳۱۳). در نسخه خدابخش به جای محوطة‌ای، «محوطی» و به جای محوطة، «محوط» آمده است:

(برگ ۵۳پ).

در این دستنویس «محوطة» بدون «ة» تأنیث و به صورت «محوط» نوشته شده، ولی به این شکل نه در متن آمده، نه اختلاف نسخه آن ذکر شده است؛ در مقدمه و تعلیقات هم اشاره‌ای نشده که آیا مربوط به رسم الخط است یا تلفظ کاتب.

۲-۶. غفلت از گونه‌شناسی زبانی و گویش فرارودی

یکی از ضرورت‌های تصحیح متون کهن توجه به ویژگی‌های زبانی و گویشی مؤلف اثر است؛ بی‌توجهی به این اصل مهم موجب می‌شود گاه مصححان در ضبط واژه‌ها و حتی جملات اشتباه کنند؛ مانند نمونه‌های زیر:

۲-۶-۱. یکی از ویژگی‌های رسم الخط نسخه اساس را چنین نوشته‌اند: «د» ضمیر سوم شخص مفرد و «ید» ضمیر سوم شخص جمع در افعال در برخی موارد به ویژه هنگام نقل قول مستقیم با حرف «ت» نوشته شده است: آریّت، سازیت...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۳۰).

این ویژگی که در نسخ مختلف تحریر مختصر و مفصل دیده می‌شود، گویشی است نه رسم الخطی و «این ساخت یکی از ویژگی‌های گونه گفتاری زبان ماوراءالنهری است که در نوشته‌های این حوزه بیش از دیگر حوزه‌های جغرافیایی کاربرد داشته و برجای مانده است» (رواقی، ۱۳۹۴: ۲۹).

۲-۶-۲. واژه باشگونه دو بار در متن به کار رفته است: «... خواجه پوستینی پوشیده بودند باشگونه...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۵۰)، «... در مبادی احوال ایشان پوستینی باشگونه پوشیده...» (پارسا، ۱۴۰۲: ۲۵۱). با آن که در نسخه اساس این واژه «باسگونه» است و در نسخه بادلیان «پاسگونه»، ولی در متن «باشگونه» آمده است، در نسخه بدل هم این اختلاف ذکر نشده است. کریمینی مولف تکملة الاصفاء^۲ در معنای «امراة موتن» نوشته: «زنی که باسگونه زاید» (کریمینی، ۱۳۸۵: ۶۷۰). برای شواهد بیشتر (رک: زهتاب سدهی و ساکت، ۱۴۰۲: ۲۵۳ و ۲۵۴)

۲-۳. در بخش تعلیقات، قید «هرچگاه» را این گونه توضیح داده: «هرگاه، هروقت که. در متن *انیس الطالبین* و متون قرن نهم به کار می‌رفته است. باخرزی در *اوراد/احباب* در صفحات مختلف ... و فخرالدین علی صفی در *رشحات عین‌الحیات* ... این تعبیر را به کار برده‌اند» (پارسا، ۱۴۰۲: ۴۰۳). حال آن‌که این قید در متون پیش از قرن نهم هم به کار رفته است و ویژگی مشترک این متون هم تألیف در حوزه فرارود است؛ رک: طبری، ۱۳۵۶، جلد دوم: ۵۰۱ و زنگی بخاری، ۱۳۷۲: ۱۲ و زهتاب سدهی و ساکت، ۱۴۰۲: ۲۵۰ و ۲۵۱.

۳. نتیجه‌گیری

تحریر مختصر *انیس الطالبین* یکی از متون کهن فارسی مربوط به سلسله نقشبندیه است که به تازگی تصحیح شده و در اختیار ما قرار گرفته است. کوشش مصححان در تصحیح این متن و تحقیق درباره آن درخور اهمیت فراوان است و باید گفت به‌خوبی از عهده کار برآمده‌اند. نگارندگان در این مقاله کوشیده‌اند پس از برشمردن ویژگی‌های سبکی، زبانی و جایگاه اثر به ارائه برخی پیشنهادها برای چاپ‌های بعدی به شرح ذیل بپردازند:

- ۱- گزاره‌هایی قابل تأمل در مقدمه دیده می‌شود که در ابتدای پژوهش حاضر مبسوط به آن پرداخته شده است.
- ۲- پیشنهاد می‌شود مصححان به مواردی از قبیل چرایی نیاوردن برخی از نسخه‌بدل‌های مهم، روش ثبت نسخه بدل، عدول از نسخه اساس در مواردی که ضبط اساس درست‌تر بوده و مواردی از این دست که در پژوهش حاضر به مصداق‌های آن مفصل پرداخته شده است، به صورت مبسوط بپردازند.
- ۳- در مقدمه اثر اشاره‌ای به رسم‌الخط نسخه اساس بشود؛ این نکته از این رو حائز اهمیت است که نسخه اساس در بسیاری از واژه‌ها حرکت‌گذاری دارد، اما در مقدمه هیچ توضیحی در این باره نیامده است، نیز در متن تصحیح‌شده کتاب، رسم‌الخط یک‌دست نیست و نیاز به بازبینی دارد.
- ۴- در خوانش برخی واژه‌ها که پیش از این به آن پرداخته شد، بازبینی صورت گیرد.
- ۵- توضیح برخی از واژه‌ها در متن که معنای دورتر آن منظور نظر مؤلف بوده است؛ واژه‌هایی چون *نفس*، *عزیمت* و *رخصت*، تکیه کردن، داشتن، پالیز، برآیی، سرآواز، زمین شکستن و تربیت کردن. در پژوهش حاضر به معنای پاره‌ای از این واژه‌ها پرداخته شده است تا به فهم بهتر متن کمک کند.
- ۶- تأثیر *انیس الطالبین* بر متون پس از خود موضوعی است که اهمیت متن را بیشتر بر ما نمایان می‌کند؛ بنابراین بهتر است که در مقدمه کتاب به این امر پرداخته شود.

یادداشت‌ها

- ۱- مصححان شباهت نسخه دانشگاه تهران (۸۸۶ ه.ق) را با نسخه اساس بسیار نوشته و اختلاف نسخه سن‌پترزبورگ (۹۴۴ ه.ق) را با نسخه اساس ناچیز دانسته‌اند (پارسا، ۱۴۰۲: ۱۲۰-۱۱۸).

۲- مؤلف تکملة الاصناف از کریمه یکی از روستاهای بخارا است و بارها نام کریمه در انیس الطالبین آمده است.

منابع

آقاحسینی، حسین، یلمه‌ها، احمدرضا، (۱۳۹۲)، «انیس الطالبین و عدة السالکین از کیست؟»، مطالعات عرفانی، شماره هفدهم، بهار و تابستان، صص ۲۰-۵.

ابوالخیر، ابوسعید، همدانی، خواجه یوسف و عارفی ناشناخته، (۱۳۹۴). مجالس عارفان. تصحیح اکبر راشدی‌نیا. تهران. فرهنگ معاصر.

بخاری، صلاح بن مبارک (۱۳۷۱). انیس الطالبین و عدة السالکین. تصحیح خلیل ابراهیم صاری اوغلی. به کوشش توفیق سبحانی. تهران. کیهان.

بخاری، محمد بن احمد (۱۴۰۱). مسلک العارفین. تصحیح مریم حسینی و محمود علیزاده کاشانی. تهران. علمی.

پارسا، خواجه محمد (۱۴۰۲). انیس الطالبین و عدة السالکین. تصحیح مریم حسینی و محمود علیزاده کاشانی. تهران. علمی.

پارسا، خواجه محمد (قرن ۹ و ۸). انیس الطالبین و عدة السالکین. نسخه خطی کتابخانه خدابخش هند مورخ ۸۵۶. شماره ۱۳۴۰.

پارسا، خواجه محمد (قرن ۹ و ۸). انیس الطالبین و عدة السالکین. نسخه خطی دهلی نو، بایگانی ملی هند مورخ ۹۴۷، شماره ۳۴۲۹۱.

پارسا، خواجه محمد (قرن ۹ و ۸). انیس الطالبین و عدة السالکین. نسخه خطی کتابخانه گنج‌بخش پاکستان مورخ ۹۱۰. شماره ۳۹۳.

پارسا، خواجه محمد (۱۳۵۴). رساله قدسیه. تصحیح ملک محمد اقبال. راولپندی (پاکستان): مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

تهانوی، محمدعلی (۱۹۹۶). کشف اصطلاحات الفنون و العلوم. تحقیق و اشراف رفیق‌العجم. علی دحرج. بیروت. مکتبه لبنان ناشرون.

جامی، عبدالرحمان (۱۳۷۱). بهارستان. تصحیح اسماعیل حاکمی. چاپ دوم. تهران. اطلاعات.

جامی، عبدالرحمان (۱۳۷۸). مثنوی هفت اورنگ. جلد ۲. تصحیح و تحقیق اعلاخان افصح‌زاد و حسین احمد تربیت. تهران. میراث مکتوب.

جامی، عبدالرحمان (۱۳۷۳). نفحات الانس. تصحیح محمود عابدی. چاپ دوم. تهران. اطلاعات.

جرجانی، میرسیدشریف (بی‌تا). التعریفات. تحقیق محمد صدیق المنشاوی. قاهره. دارالفضیله.

- جمالی، هاجر، حسینی، مریم، (۱۴۰۱). «مقایسه تطبیقی دو کتاب انیس الطالبین و مقامات خواجه بهاءالدین نقشبند». متن پژوهی ادبی. دوره ۲۶. شماره ۹۳. پاییز ۱۴۰۱. ۳۵-۶۴.
- حسینی، مریم، علیزاده کاشانی، محمود (۱۴۰۱). *خواجه خواجهگان عبدالخالق غجدوانی*. تهران. بنیاد موقوفات افشار.
- درواجکی، فخرالاسلام ابونصر احمد بن حسن بن سلیمان (۱۳۹۸). *لطایف التفسیر*. ج ۲. تصحیح و تحقیق سعیده کمائی فرد. تهران: میراث مکتوب.
- راشدی نیا، اکبر، (۱۳۹۷). «سلسله طریقتی خواجه یوسف همدانی و طریقت نقشبندی». *پژوهش های ادب عرفانی (گوهر گویا)*. سال دوازدهم. شماره اول. پیاپی ۳۶، ۷۳-۸۸.
- رواقی، علی، (۱۳۹۴). «گونه شناسی متن های فارسی؛ گونه فارسی فرارودی (ماوراءالنهری) با نگاهی به کتاب ارشاد». *آینه میراث*. سال ۱۳. ضمیمه شماره ۳۹. ۵-۱۲۴.
- زهتاب سدهی، سجاد، ساکت، سلمان (۱۴۰۲). «بررسی چند واژه فرارودی در انیس الطالبین و عدة السالکین». *آینه میراث*. دوره ۲۱. پاییز و زمستان. شماره ۲ (پیاپی ۷۳). ۲۴۵-۲۵۷.
- زنگی بخاری، محمد بن محمود، (۱۳۷۲). *زنگی نامه*. به کوشش ایرج افشار. تهران. توس.
- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۸۴). *گلستان*. تصحیح غلامحسین یوسفی. چاپ هفتم. تهران. خوارزمی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۴۰۲). *در هرگز و همیشه انسان*. چاپ سوم. تهران. سخن.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۵۶). *ترجمه تفسیر طبری*. به اهتمام حبیب یغمایی. جلد ۲. تهران. توس.
- علی صفی، فخرالدین (۱۳۵۶). *رشحات عین الحیات*. تصحیح علی اصغر معینیان. تهران. بنیاد نیکوکاری نوریانی.
- کرمینی، علی بن ادیب (۱۳۸۵). *تکملة الاصناف*. به کوشش علی رواقی و سیده زلیخا عظیمی. تهران. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- محمدباقر ابن محمدعلی، ابوالحسن (۱۳۸۶). *مقامات حضرت خواجه نقشبند*. به کوشش سید عبدالله نقشبندی مجددی. مشهد. گل نشر.
- میرباقری فرد، علی اصغر (۱۳۹۷). «خواجه محمد پارسا». در *دانشنامه زبان و ادب فارسی*. تهران. فرهنگستان زبان و ادب فارسی. جلد ۷ (ذیل). صص ۱۵۹-۱۶۲.
- همدانی، خواجه یوسف (۱۳۶۲). *رتبه الحیات*. به ضمیمه *رسالة الطیور* نجم الدین رازی. تصحیح محمد امین ریاحی. تهران. توس.

References

- Aghahosseini, H., & Yalameha, A. R. (2013). Who is the author of Anis al-Talibin wa 'Uddat al-Salikīn? Motale'at Erfani. 17(Spring-Summer). 5-20. [In Persian]
- Abolkheir, A. S., Hamadani, Kh. Y., & An Unknown Mystic. (2015). Assemblies of the Mystics. Edited by Akbar Rashidinia. Tehran: Farhang Mo'aser. [In Persian]
- Bukhari, S. b. M. (1992). Anis al-Talibin wa 'Uddat al-Salikīn. Edited by Khalil Ebrahim Sari Oghli. Compiled by Tofigh Sobhani. Tehran: Keyhan. [In Persian]
- Bukhari, M. b. A. (2022). Maslak al-'Arefin. Edited by Maryam Hosseini & Mahmoud Alizadeh Kashani. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Parsa, Kh. M. (2023). Anis al-Talibin wa 'Uddat al-Salikīn. Edited by Maryam Hosseini & Mahmoud Alizadeh Kashani. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Parsa, Kh. M. (8th-9th century AH). Anis al-Talibin wa 'Uddat al-Salikīn. Manuscript in Khodabakhsh Library, India, dated 856 AH, No. 1340. [In Persian]
- Parsa, Kh. M. (8th-9th century AH). Anis al-Talibin wa 'Uddat al-Salikīn. Manuscript in New Delhi, National Archives of India, dated 947 AH, No. 34291. [In Persian]
- Parsa, Kh. M. (8th-9th century AH). Anis al-Talibin wa 'Uddat al-Salikīn. Manuscript in Ganjbakhsh Library, Pakistan, dated 910 AH, No. 393. [In Persian]
- Parsa, Kh. M. (1975). Resaleh Qodsieh. Edited by Malik Mohammad Iqbal: Rawalpindi, Pakistan. Iran Pakistan Institute of Persian studies. [In Persian]
- Tehānavi, M. A. (1996). Kashf al-Estelahat al-Fonoon wa al-Oloom. Edited and overseen by Rafiq al-Ajam & Ali Dahraj. Beirut: Maktabat Lubnan Nashirun. [In Arabic]
- Jami, A. R. (1992). Baharistan. Edited by Esmail Hakimi. 2nd edition. Tehran: Etelaat. [In Persian]
- Jami, A. R. (1999). Masnavi Haft Orang, Vol. 2. Edited and researched by Ala Khan Afashezad & Hossein Ahmad Tarbiat. Tehran: Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Jami, A. R. (1994). Nafahat al-Uns. Edited by Mahmoud Abedi. 2nd edition. Tehran: Etelaat. [In Persian]
- Jorjani, M. S. (n.d.). al-Ta'rifat. Edited by Mohammad Sadiq al-Minshawi. Cairo: Dar al-Fazila. [In Arabic]
- Jamali, H., & Hosseini, M. (2022). Comparative study between Bahā' al-Dīn Naqshband Bukhari's two books of Anis at-Talibin and Maqamāt. Literary Text Research, 26(93), 35-64. Autumn 2022. [In Persian]
- Hosseini, M., & Alizadeh Kashani, M. (2022). Khwāja Khwājegān 'Abd al-Khāliq Ghojdawānī. Tehran: Bonyād-e Mowqūfāt-e Afshār. [In Persian]
- Darvajaki, F. al-Islām Abū Nasr Ahmad b. Hasan b. Sulaymān (2019). Lata'if al-Tafsir, Vol. 2. Edited and researched by Sa'ideh Koma'ifard. Tehran: Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Rashidinia, A. (2018). The Sufi Order of Khwaja Yusuf Hamadani and Naqshbandi Order Researches on Mystical Literature (Gohar Goya), 12(1), 73-88. [In Persian]
- Ravaqi, A. (2015). Typology of Persian Texts: The Farārūdī Persian Dialect with a View to the Book Ershād. *Aineh-ye Miras [Mirror of Heritage]*, 13(Supplement 39), 5-124. [In Persian]
- Zehtab Sedehi, S., & Sāket, S. (2023). Investigation of Some Farārūdī Words in Anis al-Talibin wa 'Uddat al-Salikīn. *Aineh-ye Miras [Mirror of Heritage]*, 21(2), 245-257. Autumn-Winter 2023. [In Persian]
- Zangi Bukhari, M. b. M. (1993). Zangi-Nāme. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Toos. [In Persian]
- Sa'di, M. b. Abdullah (2005). Golestān. Edited by Gholamhossein Yusefi. 7th edition. Tehran: Khwarazmi. [In Persian]
- Shafiei Kadkani, M. R. (2023). Dar Hargez wa Hamishe-ye Ensān. 3rd edition. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Tabari, M. b. Jarir (1977). Tarjomeh-ye Tafsir Tabari, Vol. 2. Edited by Habib Yaghmaei. Tehran: Toos. [In Persian]
- Ali Safi, F. (1977). Rashahat-e 'Ayn al-Hayat. Edited by Ali-Asghar Moeinian. Tehran: Bonyad-e Nikookari-ye Nuryani. [In Persian]
- Karmini, A. b. Adib (2006). Takmelat al-Asnaf. Edited by Ali Ravaqi & Sayed Zolikhā Azimi. Tehran: Anjoman-e Asar wa Mafakher Farhangi. [In Persian]

- Mohammad Baqer b. Mohammad Ali, A. H. (2007). *Maqamat Hazrat Khwaja Naqshband*. Edited by Seyed Abdullah Naqshbandi Mojaddedi. Mashhad: Gol-Nashr. [In Persian]
- Mirbagheri-Fard, A. A. (2018). Khwaja Mohammad Parsa. In *Encyclopedia of Persian Language and Literature*, Vol. 7, pp. 159-162. Tehran: Farhangestān-e Zabān wa Adab-e Fārsi. [In Persian]
- Hamadani, Khwaja Yusef (1983). *Rutbat al-Hayat*, with *Risalah al-Tuyur Najm al-Din Razi*. Edited by Mohammad Amin Riyahi. Tehran: Toos. [In Persian]